

СТАНОВЛЕННЯ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА В УКРАЇНІ: РЕАЛЬНИЙ СТАН ТА ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ

Теорія і практика формування громадянського суспільства та досвід його розвитку в багатьох країнах світу, безумовно, має велике значення для України, яка прагне розвиватися демократичним шляхом. Утвердження громадянського суспільства в Україні як партнера держави у вирішенні гуманітарних та соціально-економічних проблем є об'єктивною вимогою глобального суспільно-політичного розвитку. Конституція проголошує, що Україна є демократичною, соціальною, правовою державою та надає широкі конституційні гарантії прав і свобод людині незалежно від походження, раси, статі, релігійних, політичних переконань. В Основному Законі визначено соціальну спрямованість розвитку економіки, підкреслено, що саме держава створює необхідні умови для людей, які самостійно обирають вид діяльності та мають змогу задовольнити власні потреби. Кожному гарантується також право на свободу думки і слова, на вільне вираження своїх поглядів і переконань. Конституція надає громадянам України право на свободу об'єднання в політичні партії та громадські організації для здійснення й захисту своїх прав і свобод та задоволення політичних, економічних, соціальних, культурних та інших інтересів. Послідовна побудова правової держави ґрунтується на визнанні та дії в країні принципу верховенства права, поділу державної влади на законодавчу, виконавчу й судову з конституційним визначенням їхніх повноважень. Але, на жаль, в Конституції України безпосередньо не йдеться про необхідність розвитку громадянського суспільства як серцевини правової, демократичної держави. Ідея громадянського суспільства, яка постає гарантом захисту його громадян від втручання державних інститутів у їхнє приватне й особисте життя потребує, на нашу думку, обов'язкового конституційного закріплення, ураховуючи, зокрема, особливості, суперечливості та складності перехідного суспільства, яким є сучасна Україна, коли, з одного боку, виникає необхідність зміцнення регулювальної ролі самої держави, а з іншого – розбудови громадянського суспільства, що фактично передбачає роздержавлення суспільних інститутів, реального зменшення державного впливу на них. Слід зазначити також, що задекларована в Конституції права соціальна демократія – це намір, політичний ідеал, до якого прагне українське суспільство. Однак на практиці умови реалізації цієї мети в Україні залишаються несприятливими. На жаль, наявне законодавче поле, а також нормативні положення чинного Закону України „Про об'єднання громадян” застарілі та суперечать загальновизнаним демократичним стандартам Європейського союзу щодо розвитку громадянського суспільства, стримують і гальмують ефективність діяльності неурядових організацій. Як пасивну та безконтрольну позицію Уряду України характеризує процес створення, наприклад, Громадських Рад при органах виконавчої влади (відповідно до Постанови Кабінету Міністрів № 996 від 3.11. 2010 р. до 11 лютого 2011 р. Громадські Ради мали бути створені, однак на кінець 2011 р. було сформовано лише 50% Рад на рівні Міністерств та 33% – на рівні центральних

органів виконавчої влади). Нагальною є необхідність удосконалення законодавчої бази, механізму контролю за прийнятими рішеннями та розробки стратегії системного державного сприяння щодо реального розвитку інститутів громадянського суспільства. Подальшою умовою та запорукою успішного утвердження комплексу прогресивних та успішних законодавчих новацій у сфері утвердження сприятливого політико-правового режиму для існування та дієвості інститутів громадянського суспільства буде політизація громадянського суспільства та соціалізація держави в Україні.

Теорія та досвід свідчать, що реальна правова незахищеність громадян, недосконалість судової системи формує у громадян недовіру до влади, законів та створює напругу в суспільстві. Пострадянські стереотипи мислення підштовхують людей шукати підтримку й захист у „сильних” людей. За таких умов існує ризик витіснення інститутів громадянського суспільства з центру суспільної системи.

Важливою характеристикою розвитку громадянського суспільства є функціонування „третього сектора”, який охоплює діючі недержавні організації. За даними Центру Інновацій та Розвитку на початок 2000 р. в Україні функціонувало близько 28 тис. громадських організацій з різним рівнем активності – від місцевих до загальнонаціональних, серед яких 21% припадає на благодійні фонди. Динаміка збільшення кількості об'єднань громадян в Україні (кількісний показник) має тенденцію щорічного зростання:

Таблиця 1

	2005 р.	2007 р.	2009 р.	2011 р.
Громадські організації та їх осередки	43152	50706	59321	67696
Профспілки та їхні місцеві об'єднання	14192	17360	22678	26340
Благодійні організації	8928	10319	11660	12860

Однак варто взяти до уваги той факт, що активні й постійно діючі громадські організації за різними оцінками експертів мають лише 8 – 9 % від загальної кількості.

За даними соціологічних служб, найбільша активність громадян за часів незалежності України у створенні недержавних організацій зафіксована в період з 2000 до 2004 р. (35 %), найменша – до 1991 року (1%), що певною мірою відображало загальну політичну активність суспільства.

Важливим фактором для аналізу громадських організацій постає їх класифікація. На думку А. Колодій, вона дає можливість побудувати картину і загальної наявної мережі, і горизонтальних зв'язків, визначити ступінь розвиненості певних форм суспільної активності. Оскільки діяльність організацій багатогранна і, до того ж, вони вступають у найрізноманітніші суспільні зв'язки з іншими складниками суспільства, то й критеріїв ступеня розвиненості форм суспільної активності буде теж багато. Об'єктивно важливими критеріями постають: види діяльності, мета, основні напрями (сфера) діяльності, головні завдання та спрямованість діяльності організації. Одним з головних

показників рівня розвитку будь-якого громадянського суспільства є участь громадян у недержавних організаціях. За даними моніторингу Інституту соціології НАН України, центру Разумкова, Українського незалежного центру політичних досліджень, 83% – 93% громадян України (якісний показник) не є учасниками жодної громадської, політичної організації чи руху.

Загальний аналіз соціально-політичної ситуації в Україні свідчить, що *індиферентність* громадян України зумовлена кількома причинами:

1. Психологічна криза недовіри більшості населення до діяльності владних структур України, політичних партій, яка пов'язана, з одного боку, із закоренілим негативним ставленням до них ще з радянських часів, а з іншого – розчаруванням відсутності фактичних демократичних цінностей у політичній еліті, яка здебільшого сформована з партійно-господарських кадрів минулого та її неспроможності ефективно діяти в нових історичних реаліях.

Підтвердженням цього є моніторингові дослідження соціологічних служб. За даними Центру Разумкова станом на 2011 р.:

– 12,7 % громадян України не очікують від влади покращення економічної ситуації взагалі, 21,7 % не можуть відповісти, коли це покращення в країні відбудеться, 30,9 % – сподіваються на це в довгостроковій перспективі, а лише 0,2 % вважають її прийнятною;

– стабільно низьким зберігається рівень повної підтримки населенням діяльності Уряду України: 6,3% станом на грудень 2001 р.; 4,6% станом на грудень 2011 р., при цьому найбільш стрімке розчарування в очікуваннях громадян щодо діяльності Кабінету Міністрів відбулося за часи так званої „помаранчевої революції” (лютий 2005 р. – 36,4% підтримки, листопад 2005 р. – лише 6,7%);

– наявне поступове зростання негативного ставлення населення до діяльності Верховної Ради України (46,9% у грудні 2000 р. та 66,6% у грудні 2011 р.);

– на фоні фінансової кризи та труднощів інтеграційних процесів на шляху вступу України до Євросоюзу спостерігаємо також послаблення повної довіри населення до діяльності Президента України з 40,9% у квітні 2010 р. до 7,3% у грудні 2011 р.;

– загальне ставлення громадян до політичних партій України за десять останніх років у своєму негативі майже не змінюється:

Таблиця 2

	Повна довіра	Майже довіряю	Майже не довіряю	Повністю не довіряю	Важко відповісти
Жовтень 2001 р.	2,3%	12,8%	32,1%	41,0%	11,8%
Грудень 2011 р.	2,2%	16,3%	40,7%	32,6%	8,2%

Більше 65% населення України також негативно ставиться до занадто великої кількості партій у державі, вважаючи їх оптимальну кількість – не більше п'яти.

Загрозливим на фоні розчарування політичними партіями виглядає те, що навіть необхідність такої загальноновизнаної у світі основи демократії, як багатопартійність, 52,2% громадян України взагалі беруть під сумнів.

2. Сформований новий досвід та розчарування громадян з приводу анонсованих багатьма Урядами України демократичних та соціально-економічних реформ, які за часів незалежності жодного разу не були реалізовані на практиці.

У влади, політичної еліти та громадськості існує розуміння невідкладності реформ у соціально-економічній і політичній сферах. Реалії розвитку України на сучасному етапі полягають у тому, що: а) економічна система не відповідає сучасним вимогам, не конкурентоспроможна на світових ринках і не здатна забезпечити сталий розвиток країни; б) політична система потребує вдосконалення відповідно до загальноприйнятих світовою спільнотою фундаментальних демократичних цінностей; в) відсутність реального дієвого правового та соціального захисту громадян.

За офіційними даними Кабінету Міністрів України станом на грудень 2011 р.: прожитковий мінімум для працездатних осіб – 1004 грн. (125 \$), для осіб, які втратили працездатність – 800 грн. (100\$); мінімальна заробітна плата – 1004 грн. (125\$); мінімальна пенсія – 800 грн. (100 \$); середньомісячна пенсія за віком – 1230 грн. (153\$).

Важке сприйняття суспільством внутрішніх проблем посилене зовсім не оптимістичними зовнішніми оцінками для України. У порівняльному рейтингу ООН щодо стану людського розвитку за 2001 р. Україна посіла 76 позицію з 187 країн, поступається Білорусі (65), Російській Федерації (66 місце), Грузії (75). За рейтингом Міжнародного інституту управлінського розвитку найбільш конкурентоспроможних країн світу Україна посідає 57 місце з 59 країн, які брали участь у дослідженні (Естонія – 33 місце, Казахстан – 36, Російська Федерація – 49).

Низький рівень життя переважної більшості населення протягом багатьох років та попередні „псевдореформи” формують на основі розчарувань масову громадянську пасивність і недовіру людей до нового реформаторського курсу нинішньої влади.

3. Об'єктивні та суб'єктивні складності процесу розвитку структур громадянського суспільства, недостатня спроможність недержавних організацій започаткувати й розвивати неформальні, патронатно-партнерські відносини з населенням у нових умовах.

Важливе завдання неурядових організацій на етапі їхнього становлення полягає в активній діяльності з формування громадських взаємин нового типу на принципах прозорості, надійності, партнерства та ефективного патронату. Визначальну роль при цьому відіграє професіоналізм, уміння аналізувати стан справ та прогнозувати (планувати) перспективу, долати перешкоди. Лише позитивне ставлення й довіра громадян до громадянських структур буде запорукою їхнього успішного розвитку. На цьому етапі у структурах недержавних організацій має місце накопичення проблем і зовнішнього, і внутрішнього характеру, які тісно пов'язані між собою.

Можна виділити *основні негативні зовнішні фактори* впливу на ефективну діяльність громадських організацій:

1. *Несприятливе правове та адміністративне середовище.*

На думку більшості організацій, чинне законодавство встановлює штучні бар'єри для розвитку „третього сектора”, зокрема, процедури реєстрації інститутів громадянського суспільства, територіальній діяльності недержавних установ, у позбавленні безпосереднього права здійснювати невідприємниць-

ку господарську діяльність для забезпечення реалізації своїх статутних цілей тощо.

2. Недостатній рівень співпраці між неурядовими організаціями та державними структурами, передусім на національному рівні.

Низький рівень співпраці з Кабінетом Міністрів визнали 50% організацій. Головними перешкодами представники „третього сектора” вбачають: нерозуміння корисності такої співпраці з боку владних структур усіх рівнів (58%), недостатню інформованість владних структур про діяльність неурядових організацій (45%) та відверте небажання співпрацювати з боку владних структур (43%).

3. Відсутність системи державної фінансової підтримки інститутів громадянського суспільства, що впливає на реалізацію завдань державної та регіональної політики.

В останні роки склалася негативна тенденція суттєвого зменшення обсягів фінансування неурядових організацій з бюджету країни, а також зменшення загальної кількості громадських організацій, які отримують грошову та негрошову допомогу держави за останні роки. Якщо частка грантів від міжнародних організацій у річному бюджеті середньостатистичної неурядової організації є максимальною й становить в останні два роки 46% (у 2002 р. – 35%), то реально профінансована доля державного бюджету лише 8%, що менше на 2 – 3% від попередніх років, та поступається благодійним внескам бізнесу (22%) і навіть благодійним внескам окремих громадян (12%). Крім того, процедури розподілу бюджетних коштів не завжди прозорі.

До основних *внутрішніх негативних факторів* впливу можна віднести:

1. Нестабільність людських ресурсів. Наявна негативна тенденція зменшення постійного персоналу в недержавних організаціях за період 2002 – 2011 рр. (на 23%), до того ж, збільшується кількість працівників за сумісництвом та погодинно.

2. Недостатня ефективність системи керівництва, менеджменту загальної та фінансової стратегії. Середній бал Індексу організаційної спроможності (якісний показник діяльності) неурядових організацій за основними компонентами діяльності є невисоким і продовжує в останні десять років дещо знижуватися (у 2010, 2011 рр. – близько 0,55, у 2002 р. – 0,58, у 2006 р. – 0,63; з 1 максимально можливого за методикою розрахунків). За даними дослідження, найслабшим елементом індексу є стратегія загального менеджменту та стратегія залучення багатоканального фінансування (статистичні дані моніторингу Творчого центру ТЦК, проект UNITER).

3. Недостатній рівень спроможності захисту інтересів та прав людей. Індекс спроможності неурядових організацій представляти інтереси та захищати права за основними складниками (збір інформації та дослідження, зворотній зв'язок з громадськістю, життєздатна та стійка політика, донесення та відстоювання прийнятої позиції, залучення ресурсів на представлення і захист прав та інтересів, створення коаліції, мереж для спільних дій, заходи для впливу на політичні рішення та підтримку інтересу громадськості) як один з головних якісних показників діяльності організацій низький, але має невелику позитивну динаміку (2002 р. – 2,28 бали; 2010 – 2011 рр. – 3,01 бали за 5-бальною шкалою оцінювання). Найсильнішим компонентом індексу протягом останніх дев'яти років є збір інформації та проведення дослідження з окремих питань, а найслабшим – життєздатна та стійка політика.

Поступово зростає кількість організацій, які при цьому визнають власний недостатній професіоналізм.

4. Недостатній рівень співпраці з громадськістю та засобами масової інформації.

Лише представники 47% організацій проводять доволі систематичні зустрічі з клієнтами. 80% поширюють інформацію про власну діяльність через пресу, 46% – через презентації, 38% – через власну веб-сторінку. До регулярної співпраці зі ЗМІ залучаються працівники лише 53% організацій, для 45% співпраця має епізодичний характер (статистичні дані моніторингу Творчого центру ТЦК, проект UNITER). До того ж, якість співпраці поки залишається на низькому рівні. Неурядові організації майже не мають ефіру на центральних каналах.

Агенство США з міжнародного розвитку щодо дослідження основних напрямів й тенденцій розвитку неурядових організацій країн Центрально-Східної та пострадянських країн на євразійському просторі за 7 параметрами (нормативно-правова база, організаційна спроможність, фінансова сталість, адвокати, надання послуг, розвиток інфраструктури, публічний імідж) наводить такі дані:

Таблиця 3

Таблиця експертних оцінок основних тенденцій розвитку неурядових організацій у пострадянських країнах

Пострадянські країни	1	2	3	4	5	6	7	Заг. бал
Вірменія	3,9	3,9	5,2	3,6	3,9	3,5	3,9	4,0
Білорусь	7,0	5,1	6,6	6,0	5,5	5,5	6,0	6,0
Грузія	3,2	4,0	5,3	4,4	4,1	4,3	4,1	4,2
Молдова	4,3	4,1	5,2	3,7	4,5	3,7	4,2	4,2
Російська Федерація	5,0	4,3	4,5	4,1	4,1	3,8	4,7	4,4
УКРАЇНА	3,6	3,7	4,1	2,9	3,3	3,5	3,9	3,6

З аналізу даних основних тенденцій розвитку неурядових організацій наведених країн нинішній стан функціонування „третього сектора” України не можна вважати задовільним, його розвиток відбувається повільнішими темпами, ніж у інших пострадянських країнах. Зазначимо, що ці та інші проблеми безпосередньо впливають на рейтинг довіри населення до неурядових організацій. За даними моніторингу Інституту соціології НАН України за останні роки громадським організаціям переважно або цілком довіряли лише близько 15,5 % громадян.

Отже, процес формування й становлення неурядових організацій як важливих інститутів громадянського суспільства відбувається в Україні складно й суперечливо внаслідок відсутності системної, цілеспрямованої й послідовної позиції з боку держави, песимістичного настрою в більшості громадян, низької власної здатності неурядових організацій до перетворень, що насамкінець не сприяє посиленню громадської активності населення.

Література

1. **Конституція** України. – К., 2012.
2. **Матеріали** сайту Інституту соціології НАН України. – Режим доступу : <http://www.i-soc.kiev.ua>.
3. **Матеріали** сайту Міністерства юстиції України. – Режим доступу : <http://www.minjust.gov.ua>.
4. **Матеріали** сайту Національного інституту стратегічних досліджень. – Режим доступу : www.niss.gov.ua.
5. **Матеріали** сайту Українського незалежного центру політичних досліджень. – Режим доступу : www.ucipr.kiev.ua/index.php.
6. **Матеріалу** сайту Центру Разумкова. – Режим доступу : www.ucers.org/socpolls.php.
7. **Степаненко В.** Концепція громадянського суспільства в посткомуністичному контексті / В. Степаненко // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2000. – № 3. – С. 5 – 21.

* * *

Тесленко В. В. Становлення громадянського суспільства в Україні: реальний стан та перспективи розвитку

У статті розглянуто становлення та формування основ громадянського суспільства держави, надано відповідний комплексний порівняльний аналіз, а також визначено основні принципи й особливості діяльності недержавних організацій за часів незалежності України.

Ключові слова: громадянське суспільство, громадські організації, соціально-економічні проблеми, демократія, політична активність.

Тесленко В. В. Становление гражданского общества в Украине: реальное состояние и перспективы развития

В статье рассматривается становление и формирование основ гражданского общества государства, даётся соответствующий комплексный сравнительный анализ, а также определяются основные принципы и особенности деятельности негосударственных организаций за время независимости Украины.

Ключевые слова: гражданское общество, общественные организации, социально-экономические проблемы, демократия, политическая активность.

Teslenko V. V. Formation of civil society in Ukraine: real condition and development prospects

In article formation and formation of bases of civil society of the state is considered, the corresponding complex comparative analysis is given, and also the basic principles and features of activity of the non-state organizations during independence of Ukraine are defined.

Key words: civil society, civil organizations, socio-economic problems, democracy, political activity.

Стаття надійшла до редакції 04.06.2013 р.

Прийнято до друку 26.06.2013 р.